

**ОКУПАЦІЙНА ВЛАДА ТА ЦЕРКВА В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОБЛАСТІ «КИЇВ»
(1941 – 1944 рр.): СПІВПРАЦЯ ТА ПРОТИСТОЯННЯ**

Вивчено релігійне становище на території генеральної області «Київ» у період Другої світової війни.

Ключові слова: окупаційний режим, Київська область, Полтавська область, генеральна область «Київ», релігія, релігійна ситуація, співпраця, протистояння, автономна церква, автокефальна церква.

Питання духовно-релігійного життя на території окупованої України набули важливого значення в період незалежності. Українські та зарубіжні дослідники завдяки відкриттю засекречених раніше фондів Державних архівів, які були недоступні для широкої громадськості, відкривають нові сторінки релігійного протистояння на українських землях в період Другої світової війни. Особливістю української історіографії релігійної тематики є те, що на сучасному етапі з'являються як спеціалізовані роботи, так і загальні праці з історії церкви. Зокрема, 10-ти томне видання «Історії релігії в Україні», в якій автори зазначали про діяльність УАПЦ в період окупації [1]. Дослідженням історії церкви в період війни займаються О.Лисенко [2], Ю. Волошин [3], В. Гордієнко [4], В.Войналович [5], І.Грідіна [6], Д. Веденєєв [7]. Проблеми церкви періоду війни в Росії розкривають М.Шкаровський [8], А.Корнілов [9], І.Шимон [10], М.Одинцов [11]. Проте релігійна ситуація на території генеральної області «Київ» залишається не розкритою.

Мета статті – дослідити становище релігійних організацій на території генеральної області «Київ» протягом 1941 – 1944рр., проаналізувати процес співпраці та протистояння між релігійними групами та німецькою владою в цьому регіоні.

Напередодні Другої світової війни православна церква переживала нелегкий період. Священнослужителів та віруючих людей вбивали або відправляли в заслання, а самі храми більшовицька влада знищувала. Станом на 1939 р. церковне життя на західноукраїнських землях зазнало метаморфоз та утвердження російської православної церкви в цьому регіоні. Тут було близько 90 % всіх парафій РПЦ, продовжували діяти монастирі. В центральноукраїнському регіоні ситуація на 1939 р. була значно гіршою.

З початком окупації України та утвердженням «нового порядку» політика щодо церкви суттєво змінилася. Завдяки підтримці німців зросло відкриття православних церков та молитовних закладів інших конфесій. Як свідчать архівні документи, на всій території генеральної області «Київ» почалося масове відкриття храмів. Наприклад, у Київській області в 1941 – 1943 рр. богослужіння відновилося в 350 церквах, а у Полтавській – у 342-х. Зокрема, в м. Києві відновили роботу 20 православних храмів [3, с. 76]. Німці та їх спецслужби впливали на розвиток конфесійної ситуації в Україні для досягнення своїх воєнно-політичних цілей і керувалися принципом «поділяй і володарюй». Особлива увага німців до вирішення конфесійного питання пояснювалася спробою використати релігійні об'єднання для зміцнення свого режиму та підризу довіри населення до радянської системи. Окупанти ще напередодні війни мали свідчення про невдоволення політикою радянської влади серед населення та заборони сповідати свою релігію і саме цим намагалися здобути прихильність жителів України.

Перед нацистськими спецслужбами ставилося завдання управління церковним рухом в Україні. Для цього в апараті нацистської спецслужби СД було створено окремий релігійний спеціальний відділ у системі головного управління імперської безпеки. Основними завданнями відділу був контроль за віруючими в Україні та вивчення становища в середовищі духовенства всіх конфесій на території України, а також вигідне використання релігійного фактору в своїх інтересах. Основним напрямком розв'язання релігійного питання було нівелювання традиційних релігійних структур і поділ конфесій.

На початковому етапі окупації німецька пропаганда мала успіх і значна частина духовенства та мирян повірили німцям. Сталося це через те, що люди пам'ятали злочини сталінського режиму 1930-х рр., коли на території України напередодні війни діяли лише 3 % дореволюційних парафій, а у Київській єпархії залишилося лише 2 парафії, і «новий порядок» вважався як порятунок церкви [12, с. 8]. Проте німці повністю контролювали православну церкву та не збиралися давати їй самостійність. Це підтверджує спеціальна інструкція, яка була видана в грудні 1941 р. імперською

канцелярією, що передбачала заборону створення релігійних центрів на місцях українських святинь, заборону створення духовних навчальних закладів тощо.

Окупанти, використовуючи тактику розколу у релігійному середовищі, спричинили виникнення на початку 1942 року двох православних конфесій, що ворогували між собою, Української автокефальної церкви (УАПЦ) та Автономної православної церкви (АПЦ). Автономна церква засновувала своє канонічне положення від рішення Всеросійського Помісного Собору 1917–1918 рр. щодо створення Української автономної церкви в рамках РПЦ. Головою автономістів був архієпископ Олексій (Громадський). За архівними даними підтримка автономістів була близько 55 % населення [13, арк. 15]. Автокефальна церква розірвала свій зв'язок з Московською патріархією і прийняла в свій сан священників-самосвятів, яких Православна Церква не могла вважати законно висвяченими священнослужителями. Головою автокефалів був митрополит Полікарп (Сікорський). Підтримка населення останніх була на рівні 40 % [13, арк. 17].

В окупованій Україні відбувся розкол православної церкви. Сформувалися дві церкви, ієрархи яких по-різному оцінювали перспективи православ'я в Україні. Обидві церкви вважали себе канонічними, а іншу – неканонічною. Між ними поступово розгорталася полеміка, що надалі набувала різних форм протистояння: захоплення храмів, перепідпорядкування парафій, священників, використання окупаційної влади для подолання супротивника тощо.

Відродження церковного життя на початку 1942 р. почалося стихійно та відразу прийняло масовий характер. З однієї сторони проявляється негативне протистояння канонічної та неканонічної церков, а з іншої – завдяки піднесенню релігійного руху в 1942 – 1943 рр. вдалося відновити за архівними даними до 40 % дореволюційної кількості храмів [14, арк. 45]. На території генеральної області «Київ» вдалося відродити канонічну Православну Церкву. Переважна більшість віруючих на цій території залишилися в лоні Автономної Церкви. Конкуренція між двома українськими православними конфесіями, звинувачення та претензії негативно впливали на духовне життя мешканців окупованих територій.

Архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України свідчать про те, що церковне життя в Києві на початку 1942 р. відзначалося протистоянням автономного єпископа Пантелеймона (Рудика) з автокефалами. Це проявлялося у несприйнятті діяльності Всеукраїнської православної церковної ради (далі ВПЦР), відкритому протистоянню з представниками автокефальної церкви. Німецьке командування змушене було встановити за ВПЦР жорсткий контроль. Начальник особового складу при обербургомістрі м. Києва Босс регулярно отримував документальні звинувачення автокефалів. У них зазначалося, що єпископ Пантелеймон не погоджується з політичною роботою церковної ради, і цілком німецькою політикою.

Протистояння між православними течіями на території ГО «Київ» фіксується в доповіді начальника поліції безпеки і СД м. Києва, який описує становище в генеральній області. У повідомленнях за лютий 1942 р. зазначалося, що глава автокефалів Полікарп висвятив та направив до Києва двох єпископів, чим загострив і без того непрості відносини. Обидва противники, за даними архівних документів, обмінювалися звинуваченнями. Єпископ Пантелеймон звинувачував автокефалів в тому, що вони служать інтересам сепаратистів та перетворюють церкву в політичну складову. Автокефали у свою чергу звинувачували Пантелеймона в тому, що він працює на НКВС, є москвофілом. Окупанти не залишали поза увагою ці політичні звинувачення, однак у доповідях фіксували, що не можна перевірити наскільки ці звинувачення є достовірними. Німецькі посадовці зазначали, що обох керівників течій звинувачують у співпраці з Москвою саме для усунення конкурентів від влади.

Втручання німецької влади у діяльність церкви посилилася влітку 1942 р. У розпорядженнях окупантів з'явилися пункти, в яких заборонялося проводити службу в релігійні свята, якщо вони були в будні. Пізніше була видана заборона проводити недільні служби. У примітках зазначалося, що у разі невиконання цих розпоряджень людей могли заарештувати, а церкви закрити. Утисків з боку владних структур зазнало і духовенство автокефалів, яке прибуло до Києва влітку 1942 р. Це було пов'язане з політикою відродження релігійного життя на всій території окупованої України, адже протягом березня – травня 1942 р. керівники автокефалів висвятили більше ста священників, а автокефальні парафії почали створюватися на території майже всієї України, в тому числі ГО «Київ». До керівників автокефалів приїжджали делегації, що просили висвятити нових священників та взяти їх під свою опіку.

В німецьких донесеннях, таємних інструкціях рейхскомісару України Е. Коху про релігійну ситуацію в 1942 р. наголошується на необхідності заборонити церквам робити заяви та виступи, а діяльність релігійних організацій дозволити лише при умові, щоб вони не займалися політикою. Якщо порівняти німецькі документи і реакцію на діяльність релігійних організацій, то у вересні 1941 р. в них зазначалося, що діяльність української автокефальної церкви дозволена при умові, що вона не займається політикою, а 4 лютого 1942 р. начальник поліції безпеки та СД в м. Києві зазначав, що автокефальна церква стала інструментом української національної політики. Німецькі служби спочатку підтримували автокефалів, а коли зрозуміли, що вони виявляють елементи самостійності, то почали прихильно ставитися до автономістів [14, арк. 56].

Архівні дані дають можливість відтворити структуру церкви у генеральній області «Київ». В окрузі мала бути окрема церковна одиниця, яка очолювалася єпископом, а в деяких випадках єпископами від різних церков. За німецькими інструкціями митрополит Полікарп не визнавався главою автокефалів, а Олексій – автономістів. Вони визнавалися на одному рівні з іншими єпископами. Перед генеральним комісаром округу звітував кожен єпископ окремо. Синоди православних церков мали бути розпущеними, а право призначати єпископів, висвячувати в сан священників переходило до комісарів областей. Німецькі посадовці зазначали, що потрібно протистояти об'єднанню церков. Розпорядження рейхскомісара України в червні 1942 р. забороняли свободу релігійним організаціям. Позиція Е. Коха була наступною: у 3-х місячний термін всі організації мали пройти реєстрацію, лише з дозволу рейхскомісара могло бути заснування нових товариств, керівництво релігійних груп обиралося в залежності від лояльності до існуючої влади, релігійні громади мали свою діяльність обмежувати виключно релігійною сферою. Рейхскомісар в будь-який момент міг розпустити товариство, якщо воно не буде виконувати зазначених принципів. Зрозуміло, що в такій ситуації релігійне життя в регіоні потрапляло в залежність від чиновників влади.

Зауважимо, що обидві православні церкви негативно відреагували на втручання окупаційної влади у систему організації церковної структури. В доповідях служби безпеки і СД по генеральній області «Київ» від 1 грудня 1942 р. зазначалося, що автономний архієпископ засуджував указ німців, натякаючи, що такі заходи вступають у протиріччя з православною церквою. Архієпископ Пантелеймон висловив думку, що церква змушена буде діяти нелегально, тим самим бути у ворожому становищі проти німців. У середовищі ієрархів починає виникати тенденція до об'єднання церков, бачачи безперспективність розділу, взаємних претензій та звинувачень. 9 травня 1942 р. митрополит Полікарп звертається до голови АПЦ Олексія з листом-пропозицією про припинення розбрату. Глава автономістів відповів, що вони стоять на шляху автокефалії. Але фактично це була відмова від діалогу із автокефалами щодо шляхів об'єднання церков.

На початку жовтня 1942 р. німці заборонили проведення собору єпископів за пропозицією Полікарпа. Тоді єпископи УАПЦ провели неофіційний собор шляхом приватних бесід. Питання об'єднання церков було ухвалено 8 жовтня 1942 р. у Почаєві підписанням «Акту поєднання». Проте проти цього рішення виступала група єпископів автономної церкви на чолі з Пантелеймоном, що вважала автокефалів єретиками, розколювачами православ'я. Ними була ухвалена вимога до митрополита Олексія зняти підпис з цього акту. Як засіб тиску висловлювалася думка про зняття Олексія з посади екзарха України рішенням Всеукраїнського церковного собору. Під тиском архієреїв автономної церкви митрополит Олексій визнав, що рішення про об'єднання церков припиняє свою силу та буде розглянуте після закінчення війни на соборі єпископів [14, арк. 133].

Зазначимо, що «Акт поєднання» негативно сприйняло німецьке керівництво. У доповідних записках зазначалося, що проведення такого акту посилить створення національної церкви, що було неприпустимо для «нової влади». Акція об'єднання викликала негативні дії з боку німців по відношенню до її учасників. 23 жовтня 1942 р. до рейхскомісаріату було викликано митрополита Олексія, якому керівники німецьких органів зазначили, що церква має вирішувати важливі питання свого життя у порозумінні з владою. До рейхскомісаріату викликали і єпископа Мстислава, вказуючи на те, що ніби то німецька влада й позитивно ставиться до рішення про об'єднання церков, проте не може погодитися з тим форматом, за яким він був проведений у Почаєві. Заступник Коха Даргель заявляв, що Всеукраїнський церковний собор може бути проведений лише після закінчення війни. Протягом листопада Полікарп підтримував листування з митрополитом Олексієм, внаслідок чого відбулася їхня зустріч щодо спільного об'єднання. Олексій не відмовлявся від угоди, проте говорив лише про проект за якого можливе поєднання, але це питання вказував потрібно вирішувати шляхом «представлення німецькій владі цієї справи»

[14, арк. 68]. Остаточна відмова від поєднання відбулася після переговорів з німецькою владою 27 листопада 1942 р. Митрополит Олексій повідомив архієреїв Автономної церкви листом 15 грудня 1942 р. про відмову від підписання. Зміст листа показує, що процесом в цій сфері повністю керувала цивільна німецька влада, що заборонила проведення соборів єпископів. Німці зазначали, що питання оформлення справи поєднання відбудеться лише після закінчення війни. Проте у документах знаходимо і фрази про те, що німецькі посадовці погодилися, що замість автономної церкви назва буде «православна українська церква» [14, арк. 123].

Німецька влада здійснювала тиск на архієреїв обох православних церковних напрямків. Наприклад, владіци Никанору в Києві було приказано не підпорядковуватися митрополитові Полікарпу як голові автокефалів. Зазначалося, що німецька влада не може працювати з єпископами, що не підпорядковуються німцям і беруть участь у недозволених зібраннях. В листах німецької влади зазначалося, що призначення священників буде лише після згоди гебітскомісарів.

Одним з останніх православних ієрархів України, що намагався протидіяти німцям, був митрополит Полікарп. 7 грудня 1942 р. він надіслав до рейхскомісара листа, в якому виступав проти порушення владою канонів церкви, розділення церкви по генерал-комісаріатах і того, що саме німецьке командування має займатися релігійними питаннями. Проте відповіді на своє звернення Полікарп не отримав. Тоді 6 січня 1943 р. митрополит написав листа автокефалам, в яких зазначав, що він залишається вірним ідеї автокефальності Української православної церкви. Важливим було запевнення, що з будь-яким з противників вони не зможуть співпрацювати, а хто погодиться на ідеї Полікарпа, з тим він буде радий співпрацювати, не чекаючи ніяких соборів [14, арк. 167].

Іншу позицію в цьому питанні зайняла більша частина автономістів. Ініціативна група автономістів на чолі з єпископами Пантелеймоном, Веніаміном та Димитрієм мала настрої вирішити питання способом об'єднання православної церкви під юрисдикцією германського митрополита. В серпні 1942 р. ця група ще в період конфесійного конфлікту надсилає звернення до владики берлінського Серафима (Ляде) з проханням канонічного підпорядкування йому автономного православного напрямку. Автори вважали, що в разі успішного виконання даного задуму Православна церква вже б не підпадала під звинувачення з боку німецької влади у співпраці з Москвою і відносини з окупаційною владою вже б не були настільки напруженими.

Відповідь ця ініціативна група отримала вже у жовтні 1942 р. У листі владика Серафим висловив готовність до можливості такого об'єднання. Серафим зазначив, що представники групи мають звернутися до імперського комісара України та повідомити йому, що вони розривають будь-які зв'язки та подальшу співпрацю з Олексієм після того, як відбулося об'єднання його з Полікарпом. У листі вказувалися причини, через які відбувся розрив відносин: ця церква почала виконувати більше політичні, аніж церковні завдання і намагала об'єднатися з негативно налаштованими до німців структурами. Потрібно зазначити, що наміри ініціативної групи не були в подальшому реалізовані. Німецька влада не дозволила відновити систему організації Православної церкви та взяла керівництво духовенством України у свої руки [14, арк. 178]. Німецьке командування використовувало авторитет української православної церкви для утвердження своєї влади на окупованих територіях України. Саме від імені керівників автокефальної та православної церков німці зверталися до віруючих з посланнями покори німецькій владі, працьовитості та старанності на благо Німеччини. Можна назвати як приклад звернення керівника автокефалів Полікарпа до своїх вірян, в якому він зазначав всі біди і нещастя, що випали на долю українського народу, і наголошував, що для вирішення негараздів варто дотримуватися законів, війна вимагає жертв в тій чи іншій формі. Таким чином, в посланнях простежується елемент підпорядкованості та прихильності церковних організацій до німецького керівництва.

Отже, релігійна політика окупаційної влади в генеральній області «Київ»протягом 1941 – 1944 рр. не була однозначною. Вона видозмінювалась, а головне – полягала у встановленні контролю за діяльністю релігійних організацій, використанні цих об'єднань в інтересах німців. Протягом періоду окупації проявились тенденції ідеологічного диктату влади та боротьби за самостійність церкви, протистояння між окремими конфесіями та протистояння між окремими гілками православ'я. В умовах жорстокого німецького режиму українська православна церква продовжувала відстоювати національні питання, протидіяти пресингу з боку окупаційного режиму шляхом поширення релігійних ідей. Боротьба між автономістами та автокефалами призвела до погіршення відносин та загострення ситуації в релігійній сфері в цілому. Розкол у православ'ї був використаний німецькою владою для підпорядкування населення законам «нового порядку».

Джерела та література:

1. Історія релігії в Україні: У 10-ти тт. – К.: Вид-во Либідь, 1999. Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – 244 с.
2. Лисенко О. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Лисенко Олександр Євгенійович. – К., 1999. – 480 с.
3. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації / Ю. Волошин. – Полтава: Полтавський державний педінститут ім. В. Г.Короленка, 1997. – 126 с.
4. Гордієнко В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / В. Гордієнко – К., 1999. –18 с.
5. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 «Політичні інститути, процеси та технології» / В. Войналович. – К., 2006. – 38 с.
6. Грідіна І. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Грідіна Ірина Миколаївна. – Донецьк, 2001. – 224 арк.
7. Веденєєв Д., Лисенко О. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943 – 1945 рр.) / Д. Веденєєв, О. Лисенко // УІЖ. – 2012. – № 4. – С.104 – 126.
8. Шкаровский М. Политика Третьего рейха по отношению к Русской православной церкви в свете архивных материалов 1935 – 1945 гг. / М. Шкаровский. – Москва, Высшая школа, 2003. – 568 с.
9. Корнилов А. Преображение России: О православном возрождении на оккупированных территориях СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / А. Корнилов. – Нижний Новгород, ООО Литера, 2000. – 192 с.
10. Шимон И. Сталинсказал «Да»: Новая политика советского государства в отношении церкви в период Великой Отечественной войны / И. Шимон. – Дубна, Астропринт, 2002. – 112 с.
11. Одинцов М. Власть и религия в годы войны: Государство и религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / М. Одинцов. – Москва, Высшая школа, 2005. – 312 с.
12. Величківський М. Сумні часи німецької окупації (1941 – 1944 роки) / М. Величківський // Визвольний шлях. – 1965.–№ 2. – С. 23 – 36.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1.– Оп. 23. – Спр. 1642.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 476.

Анотація

Изучено религиозное положение на территории генеральной области «Киев» в период Второй мировой войны.

Ключевые слова: оккупационный режим, Киевская область, Полтавская область, генеральная область «Киев», религия, религиозная ситуация, сотрудничество, противостояние, автономная церковь, автокефальная церковь.

Annotation

In the article the religious situation in the territory of the general field of «Kyiv» during World War II.

Keywords: occupation regime, Kiev region, Poltava region, the general area «Kyiv», religion, religious situation, cooperation, conflict, anautonomous Church, autocephalous church.

УДК 94(477)(092)

Олександр Даниленко

(Київ)

МИКОЛА ЕРСТЕНЮК – «ПЕРСОНАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР» МИКОЛИ СКРИПНИКА

Розкривається життєвий шлях та політична діяльність секретаря М. Скрипника – Миколи Ерстенюка.

Ключові слова: УСРР, народний комісаріат, народний комісар, НКЮ, НКО, репресії.

В історичній літературі досить докладно висвітлено життя та діяльність основних дійових осіб українських радянських владних органів. Водночас, поза увагою дослідників залишилась велика група службовців, які не були чиновниками чи управлінцями найвищого рангу, але відігравали важливу роль в системі державної влади Української РСР. До когорти інтелектуалів в апараті народного комісаріату освіти (наркомос), очолюваного Миколою Скрипником, можна віднести Миколу Васильовича Ерстенюка, який кілька років займав посаду помічника вченого секретаря наркомосу.